

ТМГ. XXXVIII	Бр. 3	Стр. 1349-1363	Ниш	јул - септембар	2014.
--------------	-------	----------------	-----	-----------------	-------

UDK 94(497.11Niš:560)''18''

Оригиналан научни рад

Примљено: 17. 6. 2013.

Одобрено за штампу: 12. 9. 2014.

Славиша Недељковић

Универзитет у Нишу

Филозофски факултет

Департман за историју

Ниш

ДРУШТВЕНИ И АГРАРНО-ПРАВНИ ПОЛОЖАЈ СРПСКОГ НАРОДА У НИШКОМ ПАШАЛУКУ У ПРВИМ ДЕЦЕНИЈАМА 19. ВЕКА*

Апстракт

У раду је приказан друштвени и аграрно-правни положај српског народа у Нишком пашалуку у првој половини 19. века. Тежак положај српског народа у Нишком пашалуку значајно је погоршан увођењем читлук-сахибијског система на селу. У годинама после Првог српског устанка рајинска земља је све више нестајала док су српски сељаци били притиснути новим глобама и наметима. Правни положај српских чифчија није био ничим регулисан и зависио је искључиво од воље читлук-сахибије. Читлучење читавих области вршено је насилним путем уз примену сурових мера принуде и израчунавања између феудалних господара и хришћанског становништва. Процесом читлучења разбијена је друштвено-обичајна организација српског народа у историјској Старој Србији, уништена општинска народна самоуправа, док су сва села са наследним баштинама на бившим спахилуцима претворена у читлуке. Читлучки систем деградирало је српско сеоско становништво и у друштвеном и у аграрно-правном смислу. Рад је настао на основу необјављене архивске грађе и релевантне литературе.

Кључне речи: Нишки пашалук, зулуми, српски народ, Турска, читлучки систем

ned.slavisa@gmail.com

* Рад је настао као резултат истраживања на пројекту Министарства просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије *Српска нација – инетегративни и дезинтегративни процеси* (Ев. бр. 177014).

SOCIAL AND AGRARIAN–LEGAL STATUS OF THE SERBIAN PEOPLE IN THE NIŠ PASHALUK IN THE EARLY DECADES OF THE 19TH CENTURY

Abstract

This paper presents the social and agrarian–legal status of the Serbian people in the Niš Pashaluk (Eyalet) in the first half of the 19th century. The difficult position of the Serbian people in the Niš Pashaluk significantly worsened with the introduction of the chiflik (Çiftlik Sahibi) system in rural areas. In the years following the First Serbian Uprising, peasant land was increasingly disappearing while Serbian peasants were imposed with new taxes and levies. The legal status of peasants was not regulated and depended solely on the will of the Çiftlik Sahibi. The Çiftlik Sahibi land seizure across entire areas was done by force with the use of coercive tactics and brutal clashes between feudal lords and the Christian population. The process of Çiftlik Sahibi disintegrated the customary and traditional social organization of the Serbian people in the historic Old Serbia, destroyed the people's municipal self-government, and turned all the villages with family inherited land (Serbian "baština") on former Sipahi estates into chifliks. The Çiftlik Sahibi system degraded the Serbian rural population both socially and in the agrarian-legal sense. This paper is based on the unpublished archival sources and relevant literature.

Key Words: Niš Pashaluk (Eyalet), oppression, Serbian people, Turkey, Çiftlik Sahibi system

Друштвени и аграрно-правни положај српског народа у Турској у првим деценијама 19. века био је условљен правним нормама и економским односима у Османском царству. Све до Париског мировног конгреса и проглашења Хатихумајуна (1856), хришћани су представљали категорију становништва која се по свему морала разликовати од владајућег дела османског друштва, од муслимана. Разлика између хришћанске раје и правоверних муслимана била је присутна на сваком месту и свакој прилици. Основна категорија која је одређивала друштвене и аграрно-правне односе између хришћана и муслимана у Турској била је вера. Верско учење ислама и шеријатски закони јасно су дефинисали положај немуслиманског становништва као грађана другог реда, који нису имали право да утичу на друштвене, политичке и економске прилике у Османском царству. Све што се тицало политичког живота и државног уређења било је искључиво привилегија муслимана. Хришћани су могли да се друштвено организују само преко верских установа, чији је статус био признат и од шеријатског законодавства и од султана и Порте. Због тога је свако јавно иступање хришћана за побољшање друштвеног и аграрно-правног положаја било схваћено као покушај нарушавања поретка у Царству, те је као такво наишло на отпор турске државне управе,

као и ширих слојева муслиманског друштва (Стојанчевић, 1994, стр. 184). Званичан став који су турске власти заузимале у односу на своје хришћанске поданике, а који је подразумевао веће слободе и равноправнији положај, углавном је био резултат притиска великих сила. Међутим, упркос бројним царским ирадама и званичном курсу турске државне политике, у свакодневним односима и контактима муслимана са хришћанима преовлађавали су верска нетолеранција и својеврсни сегрегационизам. У Турској је потчињено хришћанско становништво морало да живи у посебним махалама и то обично на периферији. Хришћани нису смели самовољно без путних исправа, тескера, да напуштају места у којима су становали. Хришћанска раја се морала склањати Турцима са пута док они не прођу. Хришћанима је било забрањено да носе оружје, да се баве одређеним врстама заната, морали су да носе одећу само од одређених материјала и боја, нису смели да имају веће и боље куће но што су куће муслимана, итд. (Нушић, 1986, стр. 205–207). Муслимани су нарочито били осетљиви на зидање хришћанских цркава и употребу звона. Један од разлога због којег су побуњени Арбанаси априла 1844. године напали и опустошили Врање била је вест да се Срби у тој вароши спремају да подигну цркву са звоном. Одмах по заузећу Врања, Арбанаси су, из освете, почели да пљачкају и убијају српске трговце и занатлије. Слична судбина задесила је и бројна српска села између Врања и Лесковца.¹

Постојало је неколико разлога због којих муслиманска друштвена организација није била толерантна према хришћанима у Турској. Ови разлози су били политичке, економске и друштвене природе, и били су главна кочница која је спречавала успешно спровођење реформи у Османском царству и побољшавање положаја хришћанског становништва. Под јаким утицајем верске идеологије, шеријатских закона и исламских верских кругова, друштвенополитичка свест муслиманског становништва у Турској за дуги временски период скоро да није претрпела никакве измене у свом ставу према положају хришћанске раје у Османском царству. Турске државне институције у судству, привреди и управи омогућавале су владајући положај муслимана над хришћанима, што је гарантовало конфесионално-сталешку структуру Турског царства. Идеолошку основу свега тога чинило је шеријатско законодавство које је, уз помоћ својих правних инструмената, држало потчињено хришћанско становништво у таквом положају који му је онемогућавао националну, политичку, економску и културну еманципацију (Недељковић, 2012,

¹ Архив Србије (даље: АС), Министарство иностраних дела, Внутрено одељење (даље: МИД-В), 1844, ф II, р 221, Кв. No 501, Београд 6.април 1844; Исто, ф I, р 24, П No 839, Попечитељство внутрених дела-Државном Савету, Београд 10. април 1844.

стр. 22–26). Према административно-територијалној организацији Османског царства у европском делу, тзв. Румелији, било је више пашалука. Један од њих био је и Нишки пашалук, који је тридесетих година 19. века заузимао пространу област и састојао од дистрикта Ниша, Пирота, Беле Паланке, и Знепоља. Схватајући значај који је Нишки пашалук имао у одбрани граница Османског царства, Порта га је 1838. године проширила додајући му Лесковачку, Прокупачку и Куршумлијску казу, као и Ћустендилски ајанлук (Стојанчевић, 1971, стр. 78–80). Организовање турске државне администрације у првој половини 19. века није било трајнијег карактера. Разлог за то налазио се у сталним променама паша које су на то место углавном долазиле куповином положаја. Новоименоване паше су на том положају остајале око годину или две. Све је то доводило до тога да су се пашалаци смањивали или повећавали у складу са материјалним могућностима оних који су, зарад положаја, царској каси исплаћивали одређену количину новца (Васиљевић, 1930, стр 476–475). Нишки пашалук био је од прворазредног политичког и војничког значаја за безбедност Османског царства. Смештен на стратешкој тачки цариградског друма, на месту где су се одвајале саобраћајнице према Македонији, Бугарској, Рашкој области и Херцеговини, Ниш је био од посебног значаја за турске власти. Са својом моћном тврђавом, какву у то време нису имали ни Софија, ни Ускуб², Ниш је требало да представља главну препреку продирању Срба још из времена Првог српског устанка. Прве деценије 19. века донеле су на подручје Старе Србије³ веома тешку политичку ситуацију. Из страха да се пламен српског устанка не прошири и на ове области, турске власти су завеле строг репресиван режим према српском становништву у овим крајевима. Стрховања турских власти да ће Карађорђеви устаници, а потом и дипломатска вештина кнеза Милоша Обреновића, угрозити територије под њиховом влашћу, покренула су таласе прогона над тамошњим српским становништвом. Један од жешћих прогона десио се у пролеће 1821. године, за

² Турски назив за Скопље.

³ Од средњег века па до почетка устанка 1804. године под Србијом су подразумеване области које су обухватале простор од Београда до Велеса и од Кладова до Малисорских планина. Стварањем устаничке државе на северу Србије, јавља се ново поимање њених граница. Када је после Другог устанка кнез Милош упорним и стрпљивим радом настојао да од турског београдског пашалука створи аутономну кнежевину у границама одређеним Букурешким мировним уговором, све српске области које су остале ван граница трибутарне српске кнежевине добиле су нов назив. Још 1818. године Вук Караџић је све области јужно и југозападно од Милошеве Србије, које су се налазиле између речних токова Дрине, Лима и слива Јужне Мораве, назвао заједничким именом Стара Србија (Косово и Метохија у српској историји, 1989, стр.191–194).

време устанка хетериста у Влашкој, Молдавији и Грчкој. Схвативши да акција хетериста представља велику опасност за Османско царство, султан Махмуд II наредио је сурово разрачунавање са свим хришћанима који би могли да представљају претњу по безбедност Царства. Чим су биле обавештене о побуни хетериста, турске власти у Нишу похапсиле су многе Србе и почеле да узимају таоце. У том првом налету турских власти било је похапшено преко две стотине Срба. Желећи да заплаше српски народ и да га одврате од евентуалне намере да се подигне на устанак, Турци су на Ускрс 1821. године обесили нишког владика Мелентија, проту Стојана Поповића, свештеника Ђорђа Цинцаревића и више знаменитих Срба (Гавриловић, 1909, стр. 39–41). Да би одржали власт у немирним европским провинцијама турске власти су појачале своје војно присуство у пограничним крајевима према Србији. Само пар дана после убиства цариградског патријарха у Србију је стигла вест да је из Солуна у правцу Ниша кренула војска од 5.000 војника (Недељковић, *Учешће Арбанаса у гушењу Нишке буне 1841. године*, 2012, стр. 8–10). Страдање српског народа у овим крајевима обележило је прву половину 19. века. Пролазак војске скадарског Мустафа паше Бушатлије, због ратовања против Русије 1829. године, био је праћен великим пљачкањем српског становништва. На српску хришћанску рају пале су све обавезе око давања коморе, исхране војске и давања конака. Поред тога српски сељаци су били изложени отимачинама, реквизицијама и разним зулумима које је вршила турска војска у пролазу. Ситуација је била још гора 1831. и 1832. године, када је територија Нишког пашалука била увучена у сукоб који је избио између босанских феудалаца предвођених Хусеин капетан Градашчевићем и царских власти (Поповић, 1951, стр. 146–148).

Основно обележје тешке политичке ситуације на подручју Нишког пашалука, у првим деценијама 19. века, била је анархија. Она се огледала у међусобним сукобима обласних феудалаца и у феудалним устанцима локалних паша, ага и бегова против Порте и њених реформи. Јавна безбедност скоро да није ни постојала. Путеве су контролисале разбојничке чете па се друмовима могло кретати само уз јаку пратњу турских војника или уз заштиту обласних феудалних господара, који су контролисали делове саобраћајница које су пролазиле кроз њихову територију. Немоћне да осигурају функционисање власти и очување феудалних интереса беговата, турске власти су толерисале имовинску несигурност српске раје у Старој Србији. Разбојничке чете су остављале рабош⁴ или фишек барута пред

⁴ Рабош – дрвени штапић на коме су урезиване рецке. Рабошем су Арбанаси уцењивали и глобили Србе у Старој Србији. Број рецки означавао је суму новца коју је уцењени Србин морао да плати разбојнику који је послао рабош.

вратима српских домова, што је био знак да ће домаћин те куће бити убијен уколико не би исплатио одређену своту новца или испунио било какав тражени захтев.⁵ Иако су турске војне патроле често боравиле по српским селима, оне нису могле да очувају животе и имовинску безбедност српског становништва у Нишком пашалуку. Најтежа ситуација је била у брдским и планинским крајевима, у којима су српска насеља била разбијена у мале засеоке. У таквим условима живот српских сељака се због лоших безбедносних прилика ограничавао само на кућу и окућницу (Џамбазовски, 1982, стр. 82–84). Крупни историјски догађаји који су задесили Турско царство, крајем 18. и почетком 19. века, приморали су Порту да мобилише снаге како би задржала своје преостале европске поседе. У намери да територију Старе Србије учини што сигурнијом, Порта је вршила снажан притисак на српско становништво не би ли га раселила или исламизовала. Верски прозелитизам ислама, владајуће државне религије у Турској, искључиво је био усмерен ка повећању броја муслимана. Поред исламизације Срба, то је подразумевало и довођење муслиманског арбанашког становништва и његово насељавање на простор Старе Србије (Гравије, 1995, стр. 18–20; Богдановић, 1990, стр. 158–159). Наоружани исламом у заузимању територија Арбанаси су били веома безобзирни и нису презали ни од каквих злочина. Од настанка нове српске државе, почетком 19. века, турске власти су у Србима виделе бунтовнике и опасне противнике, а у Арбанасима савезнике и борце за очување Османског царства. Арбанаси су на тај начин стекли право да без страха од икакве казне нападају српско хришћанско становништво. Ако би која разбојничка чета и била ухваћена, она би после слања у неки већи административни центар била ослобођена и са даровима послата натраг. Такав случај се догодио 1847. године када је нишки паша ослободио похватане Арбанасе који су годинама терорисали српско становништво у Нишком пашалуку.⁶

Колико је друштвени и аграрно-правни положај српског становништва у Турској у првој половини 19. века био тежак, види се и из појаве исламизације, која је била присутна у свим областима Старе Србије. Иако турски закони званично нису одобравали исламизацију, обласни и месни господари су на томе радили непрекидно све до краја турске власти на Балкану. На отмицу и турчење српске девојке се и међу Арбанасима и међу Турцима гледало као на херојско дело. Турчењем српске девојке Арбанаси су међу својим сапле-

⁵ АС, Књажева канцеларија (даље: КК), XII, бр. 190, Јанићије Радовић – кнезу Милошу Обреновићу, Јагодина 10. август 1822.

⁶ АС, Министарство иностраних дела, Инострано одељење (даље: МИД-И), 1847, ф V, р 58, No 4885, Начелство Крушевачког округа – Попечитељству иностраних дела, Крушевац 30. новембар 1847.

меницима стицали углед великих јунака који на прави начин шире ратничку славу свог племена. Према извештају руског конзула у Битољу у периоду од 1861. до 1864. године у Нишком санџаку је било отето и насилно преобраћено у ислам 360 српских девојака, а све се то дешавало, како је писао руски конзул, „на само пар корака од српске границе“.⁷ Арбанашка колонизација западних крајева Прокупачке, Лесковачке и Врањске казе, као и истовремено наметање читлук сахибијских господара и сеоских субаша, променило је живот српског сеоског становништва у овим крајевима. Крећући се долином Топлице, Арбанаси су избили на Јужну Мораву и стигли на домак Ниша. Најудаљенија српска села у близини Ниша у која су Арбанаси продрли била су: Влахово, Лукомир, Кординци, Цигољ, Клисурсица, Горња и Доња Девча, као и Ново Село. Арбанаси који су били насељени у сливу Топлице били су подељени у седам племена или фисова. То су били фисови: Краснићи, Сопа, Бериша, Жера, Кељменди, Битићи и Хоти. Њихово присуство нарочито је било јако у горњој Топлици. Дуж главних друмова налазиле су се арбанашке куле из којих су се кретали походи разбојничких чета. Ту су довођење заробљеници који су пуштани тек када би за њих био плаћен откуп. Арбанашки племенски поглавари су уз подршку племенских чета потпуно одстранили утицај турских власти стварајући неку врсту поретка који је представља мешавину арбанашког обичајног права, шеријата и хајдучких навика (Милићевић, 1973, стр. 362–364; Станковић, 1910, 45–46)

Тежак положај српског народа у Нишком пашалуку још је више погоршало увођење читлук сахибијских односа на селу. У годинама - после Првог српског устанка рајинска земља је све више нестајала, док су српски сељаци били притиснути новим глобама и наметима. Правни положај чифчија није био ничим регулисан и зависио је искључиво од воље читлук сахибије. Опште опадање моћи турских централних власти довело је до дубоких поремећаја у функционисању османске државе. У многим румелијским провинцијама Османског царства то је довело до безакоња и анархије, што је имало за последицу слабљење јавне сигурности и погоршавање правног положаја хришћана. Упоредо са тим, убрзано распадање тимарско-спахијског система и његов прелазак у читлук сахибијски систем, значајно је оптеретило друштвени и аграрно-правни положај хришћана. Читлукење читавих области вршено је насилним путем уз примену сурових мера принуде и разрачунавања између феудалних господара и хришћанског становништва. Турске власти нису предузимале ништа

⁷ АС, Лични фонд Илије Гарашанина (даље: ИГ), 1472, Копија извештаја конзула у Румелији и средњој Албанији директору руског азијског департмана, Битољ, 15. март 1864.

како би спречиле стварање читлучких поседа, па се добијао утисак да је постојала нека врста прећутне сагласности између муслиманских феудалаца и представника локалних турских власти. Отимање сељачке баштине обично су вршили локални насилници који су често били повезани са моћним пашаларским и беговским породицама. У планинским крајевима за читлук сахибије наметали су се и одметници од власти који су свој иметак стекли разбојништвом. Давањем мита или ступањем у институције локалних власти, они су од судова добијали лажне тапије којима би озаконили нови својински однос, који је увек био на штету српских сељака (Васиљевић, 1905, стр. 35–36). Немајући никакву правну заштиту, сељаци су, да не би били протерани са земље, били принуђени да признају ново стање и да прихвате обавезе према свом новом господару. Због несређених политичких односа, арбанашко-турски феудалци су успевали да озаконе отету земљу као свој посед. Тако је почетком маја 1834. године пиротски буљубаша Алиман завео велики терор над тамошњим Србима не би ли их приморао да прихвате читлучке односе. Они који су се супроставили били су или ликвидирани или приморани да се одселе у Кнежевину Србију. Сличан став према српским сељацима имао је и нишки господар мутесариф Салих паша. Подложен корупцији, и уз то крволочан и осоран, Салих паша је српски народ у Нишком пашалуку довео у готово ропски положај.⁸

Све до 1839. године у Османском царству је на снази био феудални спахијски поредак, који је представљао темељ привредно-економске егзистенције турске царевине. На спахијском систему почивала је и војна безбедност Турске, као и читав друштвено-правни систем. Продирање капиталистичких односа у Турску и развијање читлучких односа руинирало је спахијски привредни поредак и довело до његовог нестанка. Иако су и спахијски и читлук сахибијски систем били експлоататорски према хришћанима, између њих су постојале значајне разлике, у форми и степену те експлоатације. У спахијском систему биле су утврђене обавезе и права сељака према спахији и обратно. Изузетака је било мало и не тако често. Њих је кориговала и сама турска власт док је, позивајући се на шеријатско законодавство, још увек била заинтересована да регулише односе између хришћанске раје и турских спахија (Микић, 1988, стр. 89–90). У читлук сахибијском систему није било тако. Читлучки систем приморавао је сељаке на веће обавезе у давању натуралне ренте-хака. Уместо десетка, који је важио за спахијске поседе, сељаци су својим читлук сахибијским господарима давали четвртину, трећину и чак половину приноса. У тимарско-сапахијском систему десетина је узи-

⁸ АС, КК, 1834, XIX, Крагујевац 25. мај 1834.

мана само од одређеног броја пољопривредних производа док се на читлучким поседима од сељака узимало од свега што је производио. За разлику од спахилука, где је кулук био обавезан само приликом жетве и превоза десетка до спахијиног амбара, на читлуцима је кулук узиман и по више дана у недељи. Тако су српски сељаци у Лесковачкој нахији после 1839. године били приморани да својим феудалним господарима дају и по 100 радних дана кулука годишње.⁹

Поред аграрног хака, српски сељаци су били обавезни да плаћају порез господару и да раде све што им он нареди. Сељаци су били приморавани и да откупљују сламу и кукуруз на господарским имањима, и то по цени коју би им одредио читлук сахибија. После гушења Пиротске буне (1836. године) у циљу контроле српске раје скоро свако учитлучено српско село у Нишком пашалуку имало је буљубашу и по две-три субаше. Они су представљали неку врсту полицијског апарата читлучког режима и били су под директним надзором нишког паше. За њихово издржавање свака српска кућа морала је да одвоји по 20 чаршијских гроша, као и одређену количину намирница и огрева.¹⁰ Читлучки систем деградирало је хришћанску рају у друштвеном и аграрно-правном смислу. Читлук сахибија је могао да батина сељака и чини му свакојаке зулуме, да га приморава на кулук о хришћанским празницима, да присвоји део жетве или прецени величину жетве (да би добио више), да ограничи кретање чифчија како би им наплатио посебне дозволе (тескере), када би они ради продаје пољопривредних вишкова одлазили из села, итд. (Стојанчевић, 1971, стр. 106–109). Процесом читлучења разбијена је друштвено-обичајна организација српског народа у Старој Србији, уништена општинска народна самоуправа, док су сва српска села са наследним баштинама на бившим спахилуцима претворена у читлуке. Тиме је била разбијена етничка компактност српских села, док је обичајно право, којим су уређивани односи међу српским сељацима, замењено турским судом и субашама. Притиснути високим дажбинама, српски сељаци су нагло економски пропадали. Када се томе додају и порези које је хришћанска раја плаћала султану, може се само претпоставити колико је био тежак положај српских чифчија у Старој Србији у то доба (Андрејевић, 2003, стр. 54–55). Друштвени и аграрно-правни положај српског народа у Нишком пашалуку значајно је погоршан после 1833. године када се, после припајања шест нахија Кнежевине Србији, знатан број турских мухацира доселио на простор југоисточне Србије. Један број турских иселјеника који је обезбедио себи службу у органима турске власти и жандармерији насе-

⁹ АС, МИД-И, 1840, ф I, р 90, П No 5849, Београд 19. јануар 1840.

¹⁰ АС, КК, 1836, I, Београд 8. јуни 1836.

лио се у: Нишу, Прокупљу, Лесковцу, Врању, Паланци и Пироту. Други, већи део мухаџира, остављен без социјалне потпоре турске државе, преплавио је српска села и покушао да се наметне за господаре или субаше. Од њих је, потом, настао најгори слој разбојника и зулумћара који је највише зла наносио српском живљу на простору Нишког пашалука.¹¹

Упоредо са насиљима турских власти и муслиманског становништва, српски народ у Нишком пашалуку тешко су погодили феудални и новчани намети које су турске власти наметнуле одмах после доношења Гилханског хатишерифа. Тако је почетком 1840. године нишки управитељ мухафис Мустафа Сабри паша наредио сакупљање пореза по квити од 8 гроша и 12 пара, што је представљало повећање пореза за око 150%. Новчани намети увећавани су и тако што су наплаћивани по два пута. Приликом наплаћивања пореза сељацима нису биле даване потврде тако да они нису могли да докажу да су платили порез, тако да су морали да плаћају и по два пута.¹² Проглашење Гилханског хатишериха тешко је погодило муслимане широм Османског царства, а нарочито у Старој Србији, Босни, Херцеговини и Румелији. У борби против увођења реформи најупорнији су били арбанашко-турски феудалци и фанатизована улема. Антиреформаторска пропаганда захватила је све слојеве муслиманског друштва, и она је за ново стање окривљивала искључиво хришћане, због којих су, како се говорило, и биле покренуте реформе. Како је турска централна власт показивала немоћ, а у извесној мери и незаинтересованост, да контролише рад вилајетских чиновника, рубне делове Румелије захватила је потпуна анархија (Стојанчевић, 1991, стр. 20–25).

Ситуација је нарочито била тешка на територији Нишког пашалука, којим је управљао Мустафа Сабри паша, упамћен као велики противник српског хришћанског становништва. Наклоњен алкохолу и похлепи за новцем, Сабри паша је сву своју активност усмерио искључиво у правцу личног богаћења. Његов пример следили су његови потчињени чиновници широм Нишког пашалука. Тако је Исмаил паша лесковачки, у име тобожњег неисплаћеног пореза за 1839. годину, српском народу у Лесковачкој нахији наметнуо глобу у висини од 90.000 гроша. Слично је било и у Пиротској нахији, где је јак одред турске војске крстарио по српским селима и под изговором наплате заосталих пореза изнуђивао новац од српских сељака. Од краја 1839. па до почетка 1841. године у Нишком пашалуку се во-

¹¹ Исто, 1833, XXIV, Крагујевац 26. јуни 1833.

¹² АС, МИД-И, 1840, ф I, р 90, П No 5849, Попечитељ внутренних дела, пуковник кавалир Ђорђе Протић –Српском кнезу и Попечитељству иностраних дела, Београд 19. јануар 1840.

дила планирана кампања која је прерасла у физичко и економско уништавање српског становништва у овим областима. Широј пашалука крстарице су башибозлучке чете које су свакодневно нападале на незаштићено српско становништво. Иако су биле упознате са тешким положајем хришћанске раје, турске локалне власти нису реаговале. Позивање хришћана на одредбе Гилханског хатишерифа само је још више иритирало Турке и Арбанасе и подстицала их на нове зулуме.¹³

Тешко стање у Нишком пашалуку као и свакодневни зулуми турских власти драстично су погоршали положај српског народа. Желећи да се спасу од мука и злостављања, бројни Старосрбијанци су се решавали на иселјавање у Србију. У току пролећа и лета 1840. године српски погранични органи извештавали су о масовном преласку српских породица из Турске у кнежевину Србију. Доселјавање Срба из Турске било је толико интензивно да су српски погранични органи имали велике проблеме око смештаја и даљег упућивања избеглих Срба. И сам Илија Гарашанин је почетком 1840. године бележио да, због свирепости Турака и Арбанаса, живот у Турској не вреди много, па се зато Срби опредељују за иселјавање и масовно беже у Србију. Знајући за тежак положај српског народа у Турској, српске власти су примале бегунце из Турске. Према њима је нарочито био благодан кнез Милош Обреновић, који је пограничним органима слао упуства да „се морају наћи при руци и изаћи у сусрет тим страдајућим људима који су дошли из Турске у Србију, да сачувају свој голи живот“.¹⁴ Поред хуманитарних разлога, српске власти руководиле су се, примајући бегунце из Турске, и разлозима економске и војничке природе. Са сваком досељеном породицом, повећавала се производна снага земље, а истовремено се јачала и њена одбрамбена моћ.¹⁵

Период од 1829. до 1841. године показао је да турске власти упркос реформама и обећањима немају намеру да поправе положај хришћанског становништва у Турској. Стално повећање фискалних намета и феудалних обавеза, самовоља локалне турске администрације, као и велика лична и имовинска несигурност хришћана, биле су општа карактеристика турског државног система у Румелији у првој половини 19. века. Тежак економски и социјални положај, комбинован са административним злоупотребама легалних носилаца турских власти, довео је до дубоког незадовољства српског народа у северном

¹³ АС, МИД-И, 1842, ф VIII, р 230, С No 150, Државни Савет – Попечитељству внутрени дела, Београд 28. март 1841.

¹⁴ АС, КК, 1834, XIX, No 2619, Крагујевац 3. јули 1836.

¹⁵ АС, МИД-И, 1840, ф I, р 33, П No 63 Београд 13. април 1840; Исто, 1842, ф II, р No 172. Попечитељство внутрених дела – кнезу Михаилу М. Обреновићу, Београд 26. јуни 1840.

делу Старе Србије, који је спас од зулума и економске експлоатације видео у подизању ослободилачког устанка и припајању Кнежевини Србији. Од свих покрета, буна и устанака који се од 1833. до 1841. године јављају на подручју Нишког пашалука, најзначајнији су били народни покрет Нишављана 1833. и 1834/35. године, Пиротска буна 1836. године и Нишка буна из 1841. године (Стојанчевић, Милићевић, Попов, Јовановић, Екмечић, 1994, стр. 238–144). На ове крајеве значајан утицај имали су и Белограчичка буна из 1836. године, као и Берковачки устанци из 1836. и 1837. године. Од свих ових покрета и устанака, највећи значај за проучавање историје српског народа у југоисточној Србији имала је такозвана Нишка буна. Овај устанак је избио у пролеће 1841. године као непосредна последица појачаног притиска турских феудалаца противника реформи донетих Гилханским хатишерифом. Велики народни устанак из 1841. године захватио је широк простор од српске границе до Грделичке клисуре и од северних врањских села до пиротске Лужнице, Високог и Власине, а деломично је обухватио и сеоско становништво Берковачке, Белограчичке, Кулске и Ломпаланачке казе Видинског санџака. Устаничке припреме почеле су још у лето 1840. године и о њима су биле обавештене српске власти. У овај устанак су били умешани и прсти кнеза Милоша Обреновића који је, по губитку власти у Србији, из Влашке подстицао немире у Турској (Перуничкић, 1978, стр. 584–585).

Устанак је био проглашен на народном збору у селу Горњи Матејевац, где је за вођу устанка био изабран народни трибун Милоје Јовановић. Устанак је започео енергично. У њему је учествовало осамнаест до двадесет хиљада српских устаника. Упркос почетним успесима, устанак није био дугог века, трајао је само десетак дана, док је само првих пет-шест дана био у успону. Устанак српског народа у Нишком пашалуку представљао је велику опасност за очување турског господства на Балкану. Због тога је Порта брзо мобилисала своје снаге и из неколико праваца напала устанике. Први напади на побуњене Србе десили су се у Прокупачкој и Врањској нахији, а потом у Лесковачкој. Српски устанички одреди у Топлици и Пољаници нашли су се на удару врањских и прокупачких Турака, као и арбанашког башибозлука из Куршумлије, Лаба и Голака.¹⁶ У Лесковачкој нахији главна битка вођена је на ушћу Власине у Мораву, код села Турлинце, где се налазило око 3.000 српских устаника. У жестокој двочасовној борби турске снаге су уз помоћ артиљерије и коњице разбиле устанике и нанеле им велике губитке. У овом судару пало је неколико стотина устаника, док су турски губици износили неколико десетина мртвих и рањених. После сламања устаничког

¹⁶ АС, МИД-И, 1843, ф III, р No 9, бр. 909, Начелство Алексиначког округа – Попечителству внатрених дела, Алексинац 5. јули 1841.

отпора у Лесковачкој нахији, турски одреди кренули су у правцу Ниша. Први већи судар десио се у Заплању које је бранило око 600 устаника. На њих су из два правца кренуле елитне турске јединице у јачини од 2.000 војника. Слабо наоружани и неувежбани устаници нису могли да издрже снажну пешадијску и артиљеријску ватру па су се повукли оставивши на бојном пољу око 180 мртвих. Главни судар између турске војске, којом је командовао нишки Мустафа паша, и српских устаника десио се 12. априла 1841. године код Каменице. Српски устаници били су веома лоше наоружани. Пушку је имао тек сваки десети српски устаник, док су остали били наоружани вилама, секирама и косама. У судару са добро наоружаном и увежбаном турском војском, потпомогнутом артиљеријом, српски устаници нису имали никакве шансе. У боју код Каменице српски устаници су претрпели пораз оставивши на бојном пољу око 300 мртвих. Међу убијеним устаницима био је и Милоје Јовановић чија је храброст на бојном пољу задивила и саме турске војнике. Турски губици износили су 30 мртвих и око стотинак рањених.¹⁷ По завршетку Нишке буне репресалије турских власти биле су страховите. Број убијених Срба није се могао тачно утврдити и он је по процени страних конзула износио неколико хиљада. Број спаљених српских села био је веома велики. Тако је само у Нишком, Лесковачком и северном делу Врањског округа до темеља спаљено 225 српских села. Бежећи пред турском војском и арбанашким башибозлуком око 10.000 Срба напустило је своје домове и пребегло у Кнежевину Србију (Стојанчевић, Милићевић, Попов, Јовановић и Екмечић, 1994, стр. 244–246). Иако је Нишка буна из 1841. године трајала кратко, она је по много чему представљала прекретницу за ослободилачки покрет Срба у Нишком пашалуку. Нишка буна појачала је интересовање српске владе за положај српског народа у историјској Старој Србији. То је било од великог значаја за даљи ток ослободилачке борбе, као и за самоорганизовање српског народа у Нишком пашалуку. То ће се најбоље показати у наредним деценијама, најпре код решавања аграрно-правних односа 60-их година 19. века, а потом, почетком 70-их година, и у припрема за оружани устанак и ослобођење против турских власти.

ЛИТЕРАТУРА

- Андрејевић, С. (2003). *Нишке буне, ослободилачки покрети од 1833. до 1842.* Ниш: Просвета.
 Богдановић, Д. (1990). *Књига о Косову.* Београд: Просвета.
 Васиљевић, Х.Ј. (1930). *Скопље и његова околина.* Београд: Св. Сава.
 Васиљевић, Х.Ј. (1905). *Арнаутски покрет у XIX веку.* Београд: Братство.

¹⁷ АС, Збирка Мите Петровића, бр. 8003.

- Гавриловић, М. (1909). *Милош Обреновић, књига III*. Београд: Српска књижевна задруга.
- Гравије, Г. (1995). *Стара Србија и Албанци*. Приштина: Јединство.
- Јевтић, А. (1989). *Косово и Метохија у српској историји* Београд: Просвета.
- Микић, Ђ. (1988). *Друштвене и економске прилике косовских Срба у XIX и почетком XX века (од чифчијства до банкарства)*. Београд: САНУ.
- Милићевић, Ђ. М. (1973). *Краљевина Србија*. Београд: Слобода.
- Недељковић, С. (2012). *Србија и Косово и Метохија (1856-1897), културно-просветни и национални рад*. Ниш: Филозофски факултет у Нишу.
- Недељковић, С. (2012а). Учешће Арбанаса у гушењу Нишке буне 1841. године. У: С. Недељковић (Прир.), *Устанци и побуне Срба у Турској у XIX веку - поводом 170. година од избијања Нишке буне, (7-24)*. Ниш: Филозофски факултет у Нишу.
- Нушић, Ђ. Б. (1986). *Косово, опис земље и народа*. Београд: Просвета.
- Перуничкић, Б. (1978). *Алексинач и околина*. Београд: БИГЗ.
- Поповић, П. (1951). *Црна Гора у доба Петра I и Петра II Његоша*. Београд: Просвета.
- Станковић, Т. (1910). *Путне белешке по Старој Србији 1871-1898*. Београд: Српска књижевна задруга.
- Стојанчевић, В., Милићевић, Ј., Попов, Ч., Јовановић, Р., и Екмечић, М. (1994). *Историја српског народа, књига V-I*. Београд: Српска књижевна задруга.
- Стојанчевић, В. (1971). *Јужнословенски народи у Османском царству од Једренског мира 1829. до Париског конгреса 1856. године*. Београд: Штамп-ПТТ.
- Стојанчевић В. (1991). *Устанак 1841. године у Југоисточној Србији*. Лесковац: Народни музеј у Лесковцу.
- Стојанчевић, В. (1994). *Срби и Арбанаси 1804-1912*. Нови Сад: Прометеј.
- Џамбазовски, К. (1982). *Културно-политичке везе Бугара са кнежевинама Србијом од почетка XIX века до Париског мира 1856. године*. Београд: Архив Србије.

Необјављени историјски извори:

- Архив Србије, *Министарство иностраних дела – Внутерно одељење*: 1844, ф II, р 221, Кв. No 501, Београд 6. април 1844; ф I, р 24, П No 839, Попечитељство внутрених дела – Државном Савету, Београд 10. април 1844.
- Архив Србије, *Министарство иностраних дела - Инострано одељење*: 1840, ф I, р 90, П No 5849, Београд 19. јануар 1840; ф I, р 33, П No 63, Београд 13. април 1840; 1842, ф II, р No 172, Попечитељство внутрених дела – кнезу Михаилу М. Обреновићу, Београд 26. јуни 1840; 1842, ф VIII, р 230, С No 150, Државни Савет – Попечитељству внутрених дела, Београд 28. март 1841; 1843, ф III, р No 9, бр. 909, Начелство Алексиначког округа – Попечитељству внутрених дела, Алексинач 5. јули 1841; 1847, ф V, р 58, No 4885, Начелство Крушевачког округа – Попечитељству иностраних дела, Крушевац 30. новембар 1847.
- Архив Србије, *Књажева Канцеларија*: 1822, XII, бр. 190, Јанићије Радовић – кнезу Милошу Обреновићу, Јагодина 10. август 1822; 1833, XXIV, Крагујевац 26. јуни 1833; 1834, XIX, Крагујевац 25. мај 1834; XIX, No 2619, Крагујевац 3. јули 1836; 1836, I, Београд 8. јуни 1836.
- Архив Србије, *Лични фонд Илије Гарашићина*: 1472, Копија извештаја конзула у Румелији и средњој Албанији – директору руског азијатског департамана, Битољ 15. март 1864.
- Архив Србије, *Збирка Мите Петровића*: бр. 8003.

Slaviša Nedeljković, University of Niš, Faculty of Philosophy, Department of History, Niš

**SOCIAL AND AGRARIAN-LEGAL STATUS OF THE SERBIAN
PEOPLE IN THE NIŠ PASHALUK IN THE EARLY DECADES OF
THE 19TH CENTURY**

Summary

Social and agrarian-legal status of the Serbian people in the Ottoman Empire in the early decades of the 19th century was determined by legal norms and economic relations in the Ottoman Empire. The main category that defined the social and agrarian-legal relations between Christians and Muslims in the Ottoman Empire was faith. The religious teachings of Islam and the Sharia law clearly defined the position of the non-Muslim population as second-class citizens, who did not have the right to influence the social, political, and economic conditions in the Ottoman Empire. The difficult position of the Serbian people in the Niš Pashaluk (Eyalet) was exacerbated by the introduction of the chiflik (Çiftlik Sahibi) system in villages. Rapid collapse of the Timar-Sipahi system and the transition to the chiflik system imposed a heavy burden on the social and agrarian-legal status of Serbian peasants. The process of Çiftlik Sahibi disintegrated the customary and traditional social organization of the Serbian people in the historic Old Serbia, destroyed the people's municipal self-government, and turned all the villages with family inherited land (Serbian "baština") on former Sipahi estates into chifliks. This disturbed the compact Serbian ethnic villages, while the common law that widened the relations between the Serbian peasants was replaced by the Ottoman court and Subaşi. Serbian peasants were suddenly economically ruined, burdened by high duties together with the great feudal and cash levies, which the Turkish government imposed immediately after the proclamation of the Hatt-i Sharif of Gülhane. Serbian people in the Niš Pashaluk were heavily affected by the violence committed by the Turkish government and the Muslim population. Difficult situation and daily depredations led to a deep dissatisfaction of the Serbian people, who were rescued from oppression and economic exploitation only after the revolutionary uprising and accession to the Principality of Serbia.